

Kentaur, szabadon

Mint Végel László korábbi könyveiben, a *Temetetlen múltunk* címet viselő legújabb munkájában is elsőként a könyv műfaját megjelölő alcímnek érdemes némi előzetes értelmezői figyelmet szentelni. Ez a – szakszóval – paratextuális komponens jó ideje érdekesebbnél érdekesebb változatokban kíséri a szerző könyveinek a címét: esszénapló (*Wittgenstein szövőszéke*, 1995), esszéregény (*Exterritorium*, 2000), naplóregény (*Bűnhődés*, 2012), városregény (*Neoplanta, avagy az Ígéret Földje*, 2013). Amint erről a *Neoplantáról* írott kritikámban (*Mozgó Világ*, 2013/7–8.) megjegyeztem, ezek az alcímek afféle *mission statement*ként jelzik, hogy az utóbbi évtizedekben írt műveiben Végel következetesen az írástechnikai hibriditásra és heterogeneitásra törekszik, s mondhatnánk, kötelezően áthágandónak tekinti a „tisztá” irodalmiságot a vallomásos, tényfeltáró, publicisztikai és diszkurzív írástartományoktól elválasztó határokat.

Ilyesféle transzgressziós küldetésnyilatkozatként olvasandó a *Temetetlen múltunk* alcíme, az „önéletrajzi regény” kifejezés is. Nem csupán abban az értelemben, ahogy az önfeltáró és a személyes múltat szükségképpen át- és újraalkotó, azaz végső fokon megalkotó emlékezet maga úgy működik, mint ahogyan a fikatív regényvilágot létrehozó szépirodalmi teremtő képzelet, azaz eleve transzgresszív a működése. A könyvet olvasva hamar felismerjük, hogy a kifejezés mindkét tagja, az „önélet-

rajzi” és a „regény” nem csupán egymással való viszonyukban hibridek és határsértők, hanem önmagukban is egymással nehezen megférő elemeket kényszerítenek voltaképpen paradox egységbe. Az önéletrajz – az emberi és írói pálya emlékezte – egy öntudat fejlődésregénye. A vajdasági kisebbségi helyzet önkorlátozó szorítása és az osztársadalmi környezet, a „testvériség és egység” – a titoista Jugoszlávia címermondata – univerzalizmusának a felszabadító tágassága között kirajzolódó tér, amely hol mélységesen idegen és kopár senki földjének, hol a lehetőségek otthonos és reményteli honának érződik – illetve valamiképp *egyszerre* ennek is, annak is – az a pszichoszociális terep, ahol ennek az öntudatnak a fejlődésregénye a helyzet elemeinek folytonos vonzásában-taszításában lezajlik, pontosabban: ahol ez az öntudat kikovácsolhatja önmagát.

Ami persze azt is jelenti, hogy a *Temetetlen múltunk* műfajmegjelölő alcímében az „önéletrajz” szót nem árt kiegészítenünk. Végel ugyanis valójában legalább annyira „közéletrajzot” is ír, mégpedig megint csak két értelemben. Egyrészt önmaga és családja történetének alig van olyan mozzanata, amelyet ne determinálna, akár jó, akár rossz értelemben, a „köz” élete, a helyzet és a környezet, mégpedig olyan durván, olyan nyers, sőt nemegyszer erőszakos és véres közvetlenséggel, amelyet nyugalmasabb tájak szülöttei csupán hírből

ismerhetnek. Másrészt ezeknek a determinánsoknak a leltározása nélkül az én története sem írható meg. Így az önéletrajzi szándék „közélet-rajzi” eredményt hoz: a második világháborúban újjászülető Jugoszlávia történetét.

Ez volna az alcím másik komponensében megjelölt „regény”: ennek az „egy időnek”, Végel László és Jugoszlávia közös idejének a krónikája a könyv. Személyes sors és történelmi elrendelés forr ugyanis egybe a *Temetetlen múltunk* lapjain, s lesz az írás vezérmetaforájává: külön-külön esetleges és céltalan mindkettő, de egymás metaforájaként értelmet és célt találnak egymásban. Az egyéni és a közösségi történet ennek a metaforikus viszonynak a jóvoltából képes a szükségszerűség kegyelmében részesülni: valóban *regény-nyé* szublimálódni. Olyasféle írássá, amely rendelkezik a könyv Máraitól vett mottójában megfogalmazódó jogosítvánnyal: Végel *a személyes létezés az univerzális létezés szerves kiegészítő mikrokozmoszának érzi, s képes arra, hogy ne arról adjon hírt, ami vele és körülötte történt, hanem azt rögzítse, hogyan történt meg a világ benne.* (Mint amiképp – tesszük hozzá – fordítva is: hogyan történt meg ő a világban.)

Ennek a metaforikus viszonynak a szinte jelképes kiindulópontja az egyébként teljességgel tárgy- és tényszerű kezdet: 1941. Ez Végel születési dátuma, egyben az „első” vagy a „rég” Jugoszlávia halálának éve: német invázió olasz, bolgár és magyar részvétellel, az ország felszabdalása, a horvát usztasa állam létrejötte. De ez volt az újjászületés kezdetének az éve is; még ebben az évben megindul a partizánháború

a megszállók ellen, amelynek eredményeképpen majd létrejön az „új” vagy „második” Jugoszlávia, Tito szocialista szövetségi állama (kikiáltották 1946. január 31-én). Végel ekkor egy nap híján mindössze öt éves, de máris egy harmadik ország lakója, miközben – amint ezt a kelet-közép-európai alapvics poénba foglalja – egész idő alatt ki sem mozdult szülőföldjéről.

Ez az ország lesz egészen 1992. április 28-ig – hivatalosan ekkor szűnt meg a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság – Végel László fizikai és szellemi életkerete, a maga (viszonylagos) állandóságával és kiszámíthatóságával. Negyvenhat év: elegendő egy élethez, gyerekkorhoz, felnőtté váláshoz és megállapodáshoz – ahhoz mindenesetre, hogy az ember, ha mégoly feltételes értelemben is, a hazájának nevezze. Történelmi időnek persze kevés. Nagyjából annyi, amennyi Kelet-Közép-Európában kijut az itteni országoknak, illetve politikai rezsimeknek. (Ezeknek mi felénk gyorsan lejár a garanciájuk. Lásd a magyar példát: a kiegyezés kori Magyarország cirka ötven évig tartott, Horthyé úgy huszonötig, a szocialista változat – ha 1949-től számítjuk – negyven évet ért meg. Átlagos életidővel számolva nemigen volt a térség modern kori történelmében olyan ember, aki ne ért volna meg legalább egy „hazátlanodást és „újjahazásodást”. S voltak sokan, akiknek kettő, sőt három is kijutott ebből.)

Végel esete persze még ennél is kényesebb és bizonytalanabb eset. Ő hivatalosan a soknemzetiségű Jugoszlávia egyik nemzeti kisebbségéhez, a szintén soknemzetiségű Vajdasági Autonóm Tartományban

élő magyarok gyakran és szeszélyesen változó helyzetű közösségéhez tartozott. Kisebbségi mivolta révén persze természetes kötelekek fűzték a „többségi” magyar kultúrához és – mintegy a *fortiori* – annak aktuális történeti-politikai „hordozójához”, Magyarországhoz, pontosabban a Magyar Népköztársasághoz, amely Jugoszláviával kezdetben ellenséges, később csupán feszült, majd végül békés, bár valamelyest tartózkodóan baráti viszonyban volt. Harmadikként – vagyis inkább *elsőként* – pedig ott volt Végel legtágabb, egyben őt alighanem a legmélyebben meghatározó életke-rete, a szocialista Jugoszlávia, mely sokáig páratlan és egyedülálló történelmi kísérletnek tűnt a szemében, olyan vállalkozásnak, amely új életet képes támasztani a nacionalizmus balkáni dögtemetőjéből, és amely azután – egy mind reménytelenebb, de véget nem érőnek tűnő történelmi agónia után – önnön vérébe fulladva hanyatlott vissza oda, ahonnan vétetett.

Lojalitásoknak és azonosulásoknak folyton változó szövődéke vagy szövevénye, oldások és kötések szüntelen kényszere és meg-megújuló vágya adódott mindebből Végel számára. Az identitásválasztás kényszere és vágya, ott, ahol tucat-szám kínálkoztak a lehetséges identitások, mindegyik megtámasztva az oktrojálni kész lelki és politikai hatalommal – és ahol éppen ezért

lehetetlen volt választani közülük. A jugoszláv álom mintha ennek a kényszernek a feloldását és ennek a vágnak a csillapítását ígerte volna – de hát kiderült róla, hogy ez az ígélet is kényszer és vágy csupán, börtön vagy legfeljebb – ahogy Végel nevezi – „buborék”, mely megvéd ugyan, de azon az áron, hogy az ön- és közcsalás olcsó vigaszával kímél meg téged a valóságtól: temetővé hazudja a temetetlen múltat.

Végel már jóval azelőtt megszűnt hinni ennek az ígéletnek, mint hogy a buborék – az „új”, a „második” Jugoszlávia – szétpattant volna. Könyvének nézőpontja az *után* nézőpontja: én és történelem metaforikus viszonyának a felbomlása után vagyunk, élet és történelem külön-külön ismét esetleges és értelem nélkül való.

De van élet a metafora után is. A *Temetetlen múltunk* ajánlása – „Feleségemnek, Anikónak – akivel túlélünk” – ennek az életnek a paradoxan kettős értelmére utal. Egyrészt a pusztá túlélésre: megmaradtunk, örülünk neki, bár igazán nincs miért, hiszen mindenünk odaveszett. Másrészt – miután a végére értünk a könyvnek – kihalljuk ebből a „túlélünk”-ből a keserűen illúziótlan, ám valamiképp mégiscsak pozitív pátoszt is. Az összeomlás a senki földje partjára vetett minket, a se-ide-se-oda tartozás, egyben az ide-is-oda-is tartozás kentaurlétebe, nyelvek, nemzetek, identitások holt-

terébe – ez viszont az élet egyetlen tere, a kalitkák, börtönök és védőburkok nélküli életé, amely a temetetlen múlttal való teljes szembenézés szabadságának a birodalma.

Kentaurlet... Jean Améry, az Auschwitz-túlélő esszéista (osztrák zsidó volt hivatalosan, eredetileg Hanns Chaim Mayer, amely névtől megszabadult, mint ahogy osztrák és zsidó voltától is, amennyire ez lehetséges) írja *Túl bűnön és bűnhődésen* című könyvében az identitástól, közelebbről a *Heimat* (a haza, a szülőföld) gyermekkori élményei révén belénk vésődő identitástól való megszabadulás lehetőségéről, hogy ez szerinte – akár sajnáljuk, akár nem – lehetetlen. Ugyanennek a másik

oldala, teszi hozzá, hogy nincs megszabadulás, ha nincs mitől megszabadulni, *Man muß Heimat haben, um sie nicht nötig zu haben*, ahhoz, hogy ne legyen szüksége az embernek a hazájára, szükséges, hogy legyen hazája.

Végel esete az Améryének a szinte felfoghatatlanul paradox fordítottja. „Végső ideje megvallanom, *hazám sohasem volt, miközben egyre erősebb lett a honvágyam utána*” – írja a *Temetetlen múltunk* 225. lapján. Ennek a sosemvolt haza iránti honvágnak a foglalata ez a nagyszerű memoár, könyvhossznyi vallomás, esszé és – hiszen az emlékezés teremtés is – regény, Végel életregénye és Jugoszlávia túlélésének regénye.

Kende Péter

Snagov, egy személyes tanúvallomás

Vásárhelyi Mária könyvéről

Dokumentumértékű személyes visszaemlékezést jelentetett meg a tehetséges szociológus és közíró, Vásárhelyi Mária, aki maga is egy neves újságíró és publicista, a 2001-ben elhunyt Vásárhelyi Miklós lánya. A könyv címe *Valahogy megvagyunk*, s arról a néhány évről (1956–1958) szól, amelyet a szerző és testvérei édesapjuk forradalom-előkészítő és forradalom alatti tevékenysége miatt sok hasonló előéletű családdal együtt akaratuktól függetlenül egy eldugott hegyi üdülőfélelben, a romániai Snagovban töltöttek. Ezt némi iróni-

ával a munka alcíme (Snagovi emlékkönyv) is jelzi.

Maga a könyv imponáló áttekintés e fogságban töltött két-három évről, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy szerzője ebben az időben négyöt éves kisgyermek volt. Az is igaz, hogy erről a különös fogságról a további évtizedekben rengeteg szó esett a családban és annak szélesebb baráti körében is, a könyv irodalmi értékét azonban megemeli, hogy egy négyéves gyermek szemével láttatja a vele és körülötte történeteket. Egy hegyi üdülőtelep mint internálótábor pedig

olyan történelmi furcsaság, amely magában véve is gazdag téma, és bővebb magyarázatra szorul, különösen azok számára, akik 1956-ban s az a körüli évtizedben még gyermekek sem voltak (azaz 2019-ben majdnem mindenki számára). Ezt a történelmi feladatot a könyv ma már meglehetősen korú szerzője lelkiismeretesen és nagy anyagismerettel végezte el.

A Nagy Imre körüli politikai vezetők romániai internálása tulajdonképpen a bajba jutott Kádár-rendszer kitalációja volt. Kádár János nemcsak az 1956 őszen lerohant és megint szovjet fennhatóság alá került magyaroknak, de a Nagy Imrét és munkatársait védelmébe vevő jugoszláv kommunista vezetőknek is azt hazudta, hogy Nagy és társai szabadon elhagyhatják Jugoszlávia budapesti követségét, s hogy politikai tevékenységükért nem fogják őket felelősségre vonni. De az autóbusz, amelyet azon a címen küldtek értük, hogy lakásaikra vigye őket, hazaszállítás helyett az internálás első állomása volt. A magyar belügyi hatóságok által felügyelt busz egy szovjet–magyar katonai reptéren tette le a már erősen megzavarodott utasokat, ahonnan egy utasszállító gép ismeretlen irányba indult el, s valahol Romániában landolt. Egész pontosan senki sem tudta, hogy hol és miért, de rövidesen kiderült, hogy „a román elvtársak”, azaz a kommunista Románia államgépezete fogja őket „vendégül látni”. Erről soha semmiféle sajtóhír nem látott napvilágot, de a Romániába hurcolás tényéről a világ elég hamar tudomást szerzett, s ilyen módon azok is, akik Magyarországon valamilyen bennfentes módon értesülhettek „a világ dolgairól”. A Kádár-rendszer belföldi hírszolgáltatásában sem 1956 őszen, sem később

soha egyetlen sor sem jelent meg akár a Nagy Imre körüli elvbaráti kör és családtagjaik elhurcolásáról, akár ennek romániai célállomásáról. A Snagov helynév ismeretlen maradt egészen az internáltak visszatéréséig (de a nagyközönségben még ez után is). A hivatalos Jugoszlávia diplomáciai tiltakozásáról is csak a bennfentesek és a nyugati rádióállomások hallgatói tudtak.

A könyv „hangulatának” érzékeltetésére idézek néhány fejezetcímet a munka első feléből: *Visznek az ismeretlenbe; Kísérletek a csoport megosztására; „Ünnepek a fogságban”*; *Szigorúbb világ jön*. A felidézett fejezetek közül az első az internálás útján lévő felnőttek és gyermekek teljes zavarodottságáról szól, amelyet Lukács György akkori szavai foglalnak össze a legplasztikusabban. Ezek akkor hangzottak el, amikor kétnapi utazás után behajtottak egy szögesdróttal körülvett zárt területre: „*No ezt már ismerjük*”. (A világhírű filozófus 1945 előtti emigrációjának második felét a sztálini korszak Szovjetuniójában élte le.) A csoport megosztására célzó fejezetcím alatti elbeszélésből megtudjuk, hogy Kádár és Münnich ellenforradalmi kormányának milyen roppantul különböző embereket sikerült egyetlen fogolytáborba összehoznia: a forradalom őszinte híveitől a Nagy Imrét könnyedén eláruló pártkáderekig még mind együtt voltak a Snagovba érkezés pillanatában. Az árulók egy része azonban nyomban és hangosan jelezte a tábort őrző román titkosszolgálati személyzet vezetőinek, hogy ők bizony egyáltalában nem helyeselték Nagy forradalom alatti szavait és tetteit, egyetértenek az ország orosz megszállásával, s ezért azt kérik, hogy mielőbb vigyék visz-

sza őket Budapestre, ahol majd beilleszkednek az ottani „új-régi rendbe” (ezek az én szavaim – KP), s elnyerik az őket megillető helyet és rangot. Ezt követelte Szántó Zoltán, a magyar kommunista mozgalom egyik háború előtti vezetője, s nyomában Vas Zoltán is. Mind a ketten aláhúzták, hogy milyen lojálisan és hasznosan fogják szolgálni a Kádár-kormányt. Ebben a hóbörgésben Lukács György nem vett részt, ennek ellenére (valószínűleg a Kádár-kormány által Romániába küldött és a táborba érkezett Kállai Gyula miniszterrel való megbeszélés után) őt is hamarosan elszállították Snagovból. Lukács Györgyöt szabadlábba helyezték, aminek oka nyilvánvalóan a filozófus nemzetközi ismertsége volt, s talán számítottak a letartóztatása elleni nyugat-európai tiltakozások is. De szerepet játszott benne az is, hogy Lukácsot – szemben Nagy Imrével és politikai elvbarátaival – Kádárék nem tekintették „ellen-ségnek”, ennél fogva még az egyetemi katedrára való visszatérését is jóváhagyták. Mentségére azonban hadd jegyezzem meg, úgy is, mint emigrált kortárs, de úgy is, mint az egy évvel későbbi Nagy Imre-gyilkosság hazug vádanyagának egyik aktív leleplezője,¹ hogy kiszabadulása után Lukács

György soha egy rossz szót ki nem ejtett a száján Nagy Imréről (legalábbis nyilvánosan).

Ha azonban a távozóktól eltekin-tünk, a könyvből az derül ki, hogy az ott maradókat (mármint a család-főket) sem a román, sem a magyar hatóságoknak nem sikerült megosztania. Föltehetőleg voltak nézetelté-resek köztük, de abban egyetértettek, hogy a forradalom forradalom volt, s hogy ezt Kádár és csapata árulta el. Mondani sem kell, hogy a négyéves Vásárhelyi Mária ezt így nem látta és nem is hallotta, de családja hangulata és az a nevelés, amelyet később kapott, a dolgoknak ezt a tudatát alakította ki benne.

Emberileg végigélve (s ez már egy gyerekre is vonatkozik) a snagovi fog-ságnak két korszaka volt. Az elsőben, amely 1956 karácsonyáig tartott, úgy bántak velük a román hatóságok, mint vendégekkel. A másodikban, amely 1957. január 1-jén kezdődött, megváltozott a légkör és a személy-zet stílusa. „Megfagyott körülöttünk a levegő” – írja a szerző. „Az örök, a felszolgáló és a takarítónők, akik korábban inkább segítőkészek és együttérzőek voltak [...], ettől a nap-tól kezdve kelletlenek és elutasítók lettek. Az asztalról már nemcsak a

¹ 1958 nyár végén egy Párizsban élő emigráncsoport társaságában szerkesztőként összeállítottam egy francia nyelvű dokumentumkötetet, amely *Az Igazság a Nagy Imre ügyben (La Vérité sur l’Affaire Imre Nagy)* még októberben megjelent a Plon nevű párizsi kiadónál, s ezzel csaknem egy időben Londonban angolul. Az ezt követő hónapokban elkészült és kiadták a dokumentumkötet német és spanyol nyelvű változatát is. E kötetek elkészítését és megjelentetését a *Congress for Cultural Freedom* nevű, Párizsban működő értelmiségi szervezet bőkezű anyagi támogatása tette lehetővé. A francia kiadáshoz Albert Camus írt előszót. Egy évvel később feleségemmel, valamint a Genfben élő Molnár Miklóssal és a Pá-

rizsban élő Schreiber Tamással hozzáláttunk a kötet magyar változatának elkészítéséhez, amely az Európai Petőfi Kör néven működő emigráns értelmiségi csoport támogatásával és neve alatt jelent meg névleg Brüsszelben, a valóságban egy kis londoni kiadónál. A kommunista rendszer bukása után ez a magyar változat hasonló kiadásként még egyszer megjelent 1989-ben Budapesten, ezúttal a Századvég Kiadó és a Nyilvánosság Klub közös kiadásában. Ehhez én írtam *Előszót*, amelyben elmondom a könyv kalandos történetét. Mindkét magyar kiadás Utószóként ad helyet Albert Camus 1958. évi, történelmi értékű írásának a magyar forradalom leveréséről. Camus írását feleségem, Hanna ültette át magyarra.

borok, hanem az ásványvíz is eltűnt, a fehér kenyér feketére változott, az étel egyre szegényesebb lett.” Az utóbbi mondatot szerzőnk *Nagy Imre naplójegyzeteiből* idézi, amelyek, mint ebből is látható, könyve egyik forrásanyagát képezték. A két év közötti cezúra háttere nyilvánvalóan a Kádár-rendszer Nagy Imrével szembeni politikájának radikális megváltozása volt, s egy olyan – évekig tartó – kurzus kezdete, melynek végkifejletét az 1958. júniusi Nagy Imre-per s az ezt követő szigorú, halálos ítéleteket is bőségesen tartalmazó megtorlások képezik.

1957 első hónapjaiban megkezdődött a családfők letartóztatása és Budapestre szállítása. Ez különben részletekben történt, s a könyv erről már nem a gyerek szemével, hanem utólagos ismeretei alapján ír. A gyerek csak arról tud, hogy sem az ő, sem a többi gyerek apukája nincs már velük. Snagovban csak a nők és a gyermekek maradnak (s különös módon egy férfi is, Ujhelyi Szilárd, aki ugyan mindig szolidáris maradt a többiekkel, személyét azonban máig sem egészen tisztázott okokból a Kádár-rendszer különválasztotta a Nagy Imre-csoport többi tagjától. Ez utóbbiakkal rövid ideig még lehet levelezni, de a letartóztatási hullám után ez is megszakad. 1957 áprilisában a Snagovban maradtakat egy másik rejtelmes hegyi kastélyba (Pitești), szeptember végén pedig a Călimănești nevű

városba, annak „pedagógus-üdülőjébe” szállítják át, ahol még hosszabb időt fognak tölteni, mint az addigi „kastélyokban”. A román hatóságot két cél vezeti: elszigetelve tartani a társaságot, s megakadályozni, hogy értesüljenek a letartóztatott családfők sorsáról. Így aztán még az anyák sem tudtak semmit a Budapesten februárban megkezdődött, de felfüggesztett, majd júniusban a nyilvánosság szigorú kizárásával lefolytatott ún. népbíróvási tárgyalásról, amelyen Nagy Imrét és több perbe fogott társát halálra ítélték, s másnap nagy titokban ki is végezték. A júniusi „bűnper” másodrendű vádlottja, Losonczy Géza már 1957 decemberében, a vizsgálati fogság során elpusztult, egy harmadik, hivatalosan ugyan csak júniusban halálra

ítéltet, Szilágyi Józsefet pedig 1958 tavaszán végezték ki.² Az élettársak minderről csupán 1958 augusztus első napjaiban értesültek, akkor is hamisan, vagyis úgy, ahogy az arról

Vásárhelyi Mária: Valahogy megvagyunk – Snagovi emlékkönyv. Ab Ovo Kiadó, 2019, Budapest. 3950 forint

² Hadd jegyezzem meg, hogy a Nagy Imréék ellen lefolytatott eljárás három elítéltjével álltam személyes kapcsolatban. Az első: Gimes Miklós, aki unokabátyám is volt. Róla kivégzésének 50. évfordulóján éppen a *Mozgó Világ*-ban emlékeztem meg. A második: Vásárhelyi Mária édesapja, Miklós, akivel 1947-től 2001. évi haláláig, azaz több mint fél évszázadon át álltam közeli barátságban (még emigrációm évtizedeiben is). Mindhárom gyerekével közeli jó viszonyunk alakult ki, ezt máig fenntartjuk. A harmadik: Losonczy Géza, akivel azokban az években jártam össze, amikor mindketten a *Szabad Népnél* dolgoztunk, ő mint vezető szerkesztő, én mint kezdő újságíró.

szóló hivatalos közlemény a június 17-i *Népszabadságban* megjelent. A fglárfőnök augusztus 3-án délelőtt összehívta a feleségeket, és megvetően elébük dobta az említett újság néhány példányát azzal az elképesztő, s 2019-ben szinte elhíhetetlen kommentárral, hogy „*elvtársnők, amit az újságban olvasnak, azt kommunistához méltó fegyelmezettséggel vegyék tudomásul!!!*”

Ezt a rémregénybe illő történetet itt be is fejezem, de arra kérem az olvasót, hogy szerezz be Vásárhelyi Mária könyvét. Abból aztán azt is megtudhatja, mi történt a kivégzettek és elítélttársaik gyermekeivel fogságuk után. Hadd írjak erről csak annyit, hogy mindnyájan művelt,

dolgos és hasznos honpolgárokká váltak, különösen azután, hogy a hon megszűnt a Moszkvából irányított magyar kommunista vezetőréteg tulajdona lenni. Vásárhelyi könyve szépen és egyszerűen van megírva (a két dolog nekem tulajdonképp ugyanaz). További erénye, hogy nemcsak a tények vannak benne, hanem azok személyi háttere is, a személyek közötti viszonylatokat is megvilágítva. Egy olyan mestermunka, amelyből egy egész korszakot meg lehet érteni. Ha tanár volnék valamilyen felsőfokú középiskolában, akkor a kommunista korszakkal foglalkozó évben Vásárhelyi Mária könyvét az ajánlott olvasmányok közé sorolnám be.

